
В.Ю. Жарких,
кандидат філософських наук,
доцент Одеського національного політехнічного університету

ЗІСТАВЛЕННЯ ПОНЯТЬ “ВІРА/НЕВІРА” У ТРАКТУВАННІ Ф.К.С. ШИЛЛЕРА

На початку 20-х років минулого століття у ситуації загальної розгубленості і глибокого розчарування (*deplorable decline of European civilization*), що настала в Західній Європі після Першої світової війни, Шиллер вважав за потрібне [1] глибше розглянути не лише старі філософські концепції, а й запропонувати, обговорити й оцінити альтернативи, які ще ніколи не обговорювалися. Він відзначав, що вивченню поняття “віра” (*belief*) у філософії не надавали достатньої уваги і тому воно, як і раніше, лишається мало розробленим. Шиллер пояснював таке положення труднощами, з якими пов'язаний аналіз цього поняття. За своїм змістом воно перебуває на стику логіки і психології і тому його вивчення має ґрунтуватися на кооперації обох цих наук. У межах логіки слід проаналізувати історичні обставини і мотиви, які сприяли зародженню віри. Підстави причин визнання і стійкості віри або переконання слід шукати в психології. А цінність віри, тобто зіставлення між її початковим і подальшим значенням, має визначатись із поєднаних позицій логіки і психології. У жодній з названих наук Шиллер не міг знайти достатньо глибокого аналізу цієї проблеми і тому дійшов висновку, що віра в теорії пізнання являє собою щось, на зразок “нічийної смуги” (*No Man's Land*) [1, 10]. Як і в усіх фундаментальних філософських категоріях, в обсязі поняття “віра” міститься безліч взаємопов'язаних значень. Їх семантика виражається лінгвістичними чинниками в їх взаємозалежності з екстралінгвістичними реаліями. Переорієнтація семантичних інтересів з метою їх адекватного уявлення і аналізу істотно змінює практичні наслідки вживання кожного із значень. Останні постулюються залежно від реалізації намірів дослідника або учасника дискурсу. Якщо у філософії і логіці концепція “віра” є допоміжним компонентом, потрібним у процесі пошуку і затвердження істини, то в теології проблема віри є центральним поняттям і пильно вивчається. Але теологія більше зацікавлена в тому, як віру більш ефективно використовувати, ніж досліджувати, і тому не зачіпає питання про природу віри. Глибинні зв'язки між вірою, свідомістю, психологією і загальними особистими характеристиками, а також причини, які змушують людину вірити або міняти віру, переконання і думки, в теології навіть не згадуються. Натомість знаходяться способи зміцнення авторитету віри за допомогою її власних тверджень і догм. Теологія випробовує велику пристрасть до позитивної віри (*positive belief*) і не менш велике упередження проти невіри (*disbelief*), яку тлумачать як відсутність віри (*un-belief*). Унаслідок цього не провадиться і не заохочується вивчення і критичне оцінювання психологічних чинників віри. Через домінуючий вплив теології позитивна віра стала здаватися справедливою і вірною (*meritorious*) [1, 10]. Стратегія поширення позитивної віри полягає в ефективному маніпулюванні висновками. Її етична і когнітивна цінність підноситься уможливлено. Можливість автономного вираження особистої думки і ставлення блокується вимогою сприймати її як істинну, без аналізу її внутрішнього змісту. Коливання, сумніви, найпростіші питання визначаються як невіра і відсутність віри і засуджуються як помилки й ересь, незалежно від окремих, індивідуальних відмінностей у мірі, змісті, конотації або стилі упереджених думок, яких дотримуються люди. Не беруться до уваги і відмінності у використуванні, вживанні і вираженні незгоди. Завдяки теології поняття “віра” звузилося до одного значення – релігійна віра. Шиллер вважав, що це, безперечно, важливе значення, але воно не охоплює всього обсягу значень і змістів, які можна належним чином оцінити лише в контексті всіх звичаїв, принципів і обставин, які належать до парадигми віри [1, 12].

Хоча люди звичайно мало замислюються про значення поняття “віра”, кожний може більш-менш упевнено описати свої уявлення про те, що для нього значить це поняття. Відповідь зіставляється з тим, наскільки добре людина знає те, чого вона хоче. У цьому разі

вона або вірить, або не вірить з однаковим ступенем повноти й усвідомленості. Все, що знаходиться між вірою і невірою вона уявляє як ненормальне, неприємне і небажане полягання, від якого слід якнайскоріше позбавитися. У буденній свідомості Шиллер вирізняв два основних різновиди віри – раціональний і інстинктивний. Раціональна віра ґрунтується на логічних концепціях і пояснюється логічними категоріями. Інстинктивна віра є, по суті, психологічною, пов'язаною зі ставленням до дійсності, через що інстинктивну віру пов'язують із містикою. Шиллер вважав, що це є спрощене розуміння [1, 18]. Віра, на його думку, містить у собі безліч психологічних проблем, істотних не лише для логіки і релігії, а й для дії як такої, і для всіх аспектів людського життя і діяльності. Замість того, щоб лишатися “нічийною смугою”, проблема віри в розумінні Шиллера стає центральною, з якої випливають чимало інших цікавих філософських проблем. Зокрема, відповіді на питання Сфінкса безпосередньо пов'язані з визначенням межі між вірою в істину і доведеністю її справжньої цінності. Вважаючи віру психологічною проблемою, Шиллер засновував своє визначення віри на класичному описі, запропонованому Джеймсом. У формулі останнього віра (belief) постає як психічне (psychic) ставлення до пропозиції [2, 287]. У редакції Шиллера це визначення отримує більш чіткого і витонченого вираження. Він визначає віру як духовне, доброзичливе ставлення (spiritual attitude of welcome) [1.14] до того, що визнається істинним [3]. Шиллер розглядав психологію не лише у межах відносин між об'єктом і суб'єктом. У поняття “психологія” він увів значення активності (activist) [4, 193], яке припускає можливість обирати речі, думки, судження і маніпулювати ними. У межах такого розширеного визначення віра ставала головною межею і характеристикою всієї природи людини, а не винятково її інтелекту. Це твердження, проте, призводить до певних ускладнень. З нього виходить, що, якщо віра, переконання або вірування мають безліч джерел і вони не всі пов'язані з інтелектом і логікою, то їхня сила і життєздатність залежать не лише від їх раціональності [1, 25]. Одним із висновків із цього твердження є те, що інтелектуальна, раціональна логічна критика може бути безсила для їх викорінювання. Оскільки віра має безліч джерел, кожне з них може генерувати як послідовні, логічно узгоджені, так і протилежні, конфліктуючі переконання і думки, що може порушити її стабільність, цілісність і цінність. У понятті “віра” припустимі конфлікти, варіанти, ступені і зміни, тому не дивно, що вкорінені і незмінні переконання і вірування трапляються порівняно рідко. Якби це було не так, це означало б, що все ество людини може діяти в унісон, ідеально збалансовано, без збоїв і порушень, а істину і віру слід приймати беззастережно і назавжди. Але звичайно людина не досягає такої гармонії: одні раціональні переконання і емоційні почуття вступають у суперечність з іншими, в основі яких покладені інші імпульси і бажання.

Поняттям, протилежним вірі, її повним антонімом, є невіра (disbelief), тобто беззастережна відмова вважати істинною претензію-заявку на істину (truth-claim). Шиллер вважав таку думку (attitude of mind) також порівняно рідкісним поляганням [5, 472]. Воно не спричиняє собою невіри в інші несумісні або ближчі за духом або змістом претензії-заявки на істину або істини. Звісно, невіра завжди пов'язана з вірою в яку-небудь іншу істину. З логічної точки зору, невіра, вважав Шиллер, пов'язана з тим, що людина знаходить в претензії-заявці на істину якісь безперечні недоліки – абсурдність, нісенітницю або внутрішні суперечності. З позиції психології невіра ґрунтується на несумісності певної думки з іншими думками, заснованими на фактичному або інтуїтивному знанні або на його неправдоподібності. Між вірою і невірою Шиллер вирізняв безліч ступенів і відтінків віри – напіввіра, псевдовіра, нелогічні вірування, які, незважаючи на свою суперечність і необґрунтованість, все-таки не відкидаються і не зникають, особисті, персональні переконання, відмінні від загальноприйнятих, нормальних думок і переконань, і, нарешті високі ідеали людських прагнень [1, 15]. Усі вони мають безпосереднє, іноді вирішальне, значення в розумових операціях і становлять велику частину аргументів у наукових дебатах і суперечках, які супроводжують повсякденну практику.

У філософії існує альтернативна концепція, в якій зіставлення між різними типами і ступенями віри і невіри розглядають в опозиції “віра/сумнів”. Згідно з цією концепцією, полягання між вірою і невірою визначається не як проміжна стадія між ними, а як самостійна

сфера сумніву, і протиставляється не “вірі”, а “упевненості” (certainty). Але, як твердить Шиллер, ця концепція припускає лише зміну ставлення до суті проблеми [1, 18]. Напротивагу поняттям визначеності повного ухвалення (віри, упевненості) і рішучої відмови вірити (невіри) у сумніві немає жодної визначеності. За своїм глибинним смислом полягання сумніву є скороминущим, рухомим і нестійким. Ці риси мають важливе значення для психології, оскільки важливо визначити функції і форми вияву невпевненості, коливань і сфери вірогідності в їх дослідженні. Вміння визначити, коли краще виявити сумнів або надати довіри, коли краще розміркувати, а коли діяти спонтанно, може визначити відмінність між успіхом і поразкою, розсудливістю і безумством. З логічної точки зору, сумнів також є надзвичайно важливим, оскільки завдяки йому виявляється або створюється істина і визначається помилка. Як наслідок, цілковито перевірені істини потрапляють до сфери віри, а доведені помилки посідають свої місця у сфері невіри. Полягання невпевненості і коливання, що вибиває людину з колії, змушує її намагатися перетворити сумнів на віру і не припустити виникнення нових сумнівів.

Значення і цінність сумніву, вважав Шиллер, не були цілком оцінені через теологічну інтерпретацію значення слова “віра” [1, 21]. Віру визнавали позитивним, вірним, гідним пошани і наслідування психологічним поляганням. У сумніві, як в її антонімі, відповідно вирізняли протилежні значення. Особливої уваги надавали всім негативним рисам і недолікам, які асоціюються із сумнівом. Сумнів розуміли як загрозу для душі, як абсолютне, непоправне і неминуче зло, навіть як злочин, порівнянний тільки з відсутністю віри. Як церква, так і уряди ставилися до сумніву як до чогось небезпечного й огидного, що потрібно карати й викорінювати за будь-яких умов. Ані цінність, ані сфери вживання сумніву не усвідомлювали, не враховували і не вивчали. Таку неувагу до цієї проблеми Шиллер пояснював частково психологічними, частково соціальними причинами [5, 223]. Сумнів є поляганням, за якого розум людини не в змозі вирішити, яку з думок, що суперечать, слід обрати. У теорії це значить відмову визнати право кожної з них на істинність, на практиці – виражається в цілковитому паралічі, відсутності дії і руху, що може спричинити згубні наслідки. Тому полягання сумніву психологічно є надзвичайно неприємним, особливо якщо воно торкається життєво важливих питань і триває достатньо довго. Не секрет також, що люди, які мислять догматично, насилу переносять полягання сумніву або коливання, що в суспільному вимірюванні може мати дуже негативні наслідки. Стабільність і розквіт суспільства вимагають певної міри загальної згоди порівняно прийнятих у ньому цінностей. Тому у кризових ситуаціях є доцільним і потрібним пригнічувати сумніви і тих, хто сумнівається. Проте потреба репресій завжди дуже перебільшується [6, 249]. На практиці свого життєвого досвіду люди виробили загальноприйняті принципи, по суті яких вони не виражають якихось серйозних сумнівів. Аналізуючи історію, важко з упевненістю сказати, що було більш поширеною й небезпечною причиною розпаду суспільства і страждань людей – незгода й опозиція або репресії проти незгідних і дисидентів.

Як у суспільній свідомості, так і в особистому психологічному відчутті сумнів, як і віра, стимулює до дії, хоча їх вплив виявляється неоднаково. Сумнів є основою мислення. Він є невпевненістю щодо рішення, віри, дії тому, що вони можуть бути помилковими або неадекватними. У цьому значенні сумнів асоціюють із поняттям “страх” і кваліфікують як один із виявів цього відчуття. Воно вимагає негайної дії, яка могла б зняти невпевненість і коливання, і тому характеризується не так холодними міркуваннями, як гарячою емоційною реакцією [7]. Сумнів є безпосереднім стимулом до дослідження, ухвалення рішення і визначення істини. Він є заставою духовного прогресу. Доти, доки все сприймається без питань, знання не розвивається. Імпульсом до пошуку нової істини є сумнів в істинності і корисності старої. Істина, як і все на світі, народжується у конфлікті: завжди існують дві можливі думки про одну і ту саму річ, як відзначали стародавні греки.

Віра діє інакше, вона створює умови, за яких людина діятиме певним чином, якщо виникне ситуація, відповідна цим умовам. Визначаючи значення в опозиції “віра/сумнів”, Ч.С. Пірс вважав, що віра є своєрідною сталою звичкою, яка прогнозує і детермінує поведінку [8]. У цій тезі Пірса покладена основна відмінність його теорії від концепцій Джеймса і Шиллера. Для них у понятті “віра” визначальною ознакою є конкретні наслідки

або конкретні відчуття (sensations), які можна очікувати від віри, якщо вона істинна. Для Пірса єдиним мотивом пошуку істини було бажання позбавитися дискомфорту сумніву, а кінцевою метою пізнання – прагнення знайти полягання віри. Одержані віра, думка або судження необов'язково мали бути істинними, вважав Пірс. Будь-яка думка (belief), яка задовольняє поставленій меті, буде достатньою, незалежно від того, істинна вона чи помилкова. Шиллер доводив, що істинність і реальність думки (belief) залежать від їх вживаності, визначаються нею і не можуть мати абсолютного або теоретичного значення [9, 251]. Він не був згодним із Декартом у тлумаченні опозиції “віра/сумнів” [1, 20]. Заперечуючи думку Декарта, Шиллер розглядав сумнів як критичний дослідницький метод, а не як прийом доказу існування безперечної істини. Істина і віра в неї були у філософії Декарта нерухомі, незмінні, визначені раз і назавжди. Для Шиллера сумнів і віра являли собою невичерпні потенційні можливості і потребу в послідовній і постійній реконструкції внаслідок змінної реальності. Наукове пізнання своїм безупинним розвитком доводить, що віра в незмінну, досконалу істину у принципі неможлива і вимагає постійного виправлення й перегляду найнеспростовніших доктрин. У самому понятті “віра, упевненість” (certainty) Шиллер вирізняв кілька значень і підтипів. Він вирізняв практичну “віру/впевненість”. Як приклад суджень, що не викликають сумніву, він наводив думку “завтра уранці встане сонце”. У цьому різновиді віри укладена інтуїтивна впевненість в очевидній логічності людського розуму, що виявляє зв'язок між поляганням речей і особистістю [10], що, проте, не виключає можливості появи ілюзій і галюцинацій. Віру в людину і достоїнства її природи Шиллер називав моральною. Всі ці типи “віри/впевненості” можна було б зарахувати до психології, оскільки вони ґрунтуються на відчутті впевненості. Але, водночас, усі вони вимагають логічного обґрунтування, тому він вирізняв два різновиди впевненості – логічну й абсолютну впевненість [1, 103]. Логічна впевненість пов'язана з очікуваннями від висновку, що виводиться з правильних (valid) форм мислення (reasoning). Вона ґрунтується на доказах і умовах – претензія-заявка на істину є істиною лише за певних умов. Якщо умови викликають сумніви, висновки з них, незважаючи на логічну неодмінність, стають сумнівними.

Поняття “абсолютної” упевненості-віри (certainty) має інші характеристики. Його можна було б зарахувати до сфери психології, у межах якої воно означало б безперечну віру, без обмовок і пояснень. Але в такому разі лишається відкритим логічне питання: чи має розум право на таку віру і чи є для цього підстави? Логічно міркуючи, абсолютна віра не може означати логічну впевненість, оскільки остання завжди умовна, залежна від своїх підстав і співвідносна з ними. Саме поняття “абсолют” доводиться аргументами, далекими від досконалості і релевантними в абсолютному вираженні, а не в межах людського розуму. Логічно абсолютна упевненість-віра, таким чином, посідає позицію “ідеалу”. Його слід розуміти як межу, до якої віра може наблизитися, якому вона може відповідати, але якого вона ніколи не досягне, навіть якщо комусь може здатися протилежне. Абсолютна впевненість є недосяжною тому, що людина завжди шукає чогось кращого, ніж те “найкраще”, чого вона досягла на даний момент [6, 51]. Її віра, істина й упевненість не містять поняття кінцівки, завершеності. Абсолютна віра є безглуздою ілюзією [6, 296], яку не може гарантувати людське знання. Шиллер вважав, що саме в цьому полягає перевага і гарантія людської віри в істину. Навіть у точних науках, у математиці, що пропонує найточніші системи, логічно неодмінні істини є змінними, які можна перебудувати у різні способи, а докази застосовувати й обирати довільно. Постійне спростування застарілих принципів віри, яке супроводжує прогрес науки і пізнання, пов'язано не з розчаруванням й відчаєм, а з живим відчуттям засвоєння нових істин і не має нічого спільного із скептицизмом. Шиллер вирізняв два смисли у значенні терміну “скептицизм” [6, 65]: по-перше, він означає невіру в істину і категоричне її заперечення, по-друге, виражає всеосяжний сумнів і право оспорювати будь-яку істину або віру. Аналіз першого значення розкриває непереборну внутрішню логічну суперечність: якщо всі істини, незалежно від їх походження і змісту, є невірними і тому заперечуються, то твердження про неодмінність заперечення всіх істин стає логічно неспроможним, абсурдним. У другому смислі Шиллер не вбачав суперечності не лише в логіці, а й у семантиці. Сумнів сам можна піддати сумніву,

якщо виникнуть для цього причини. Сумнів в універсальному, загальному сумніві тільки доводить невпевненість у його істинності. Крім того, універсальним сумнівом, тобто правом засумніватися в будь-якій істині, не можна нехтувати і з прагматичних мотивів. Цілком вірогідно, що за певних умов і обставин люди діють, керуючись сумнівною вірою і ризикують, якщо це вважається розумним. Розумний (reasonable) [7] сумнів є не осмисленням вірогідності, це – цілеспрямований розрахунок, в якому розглядається весь реально існуючий набір свідочств, гіпотез, пояснень і інших причин, що викликають сумнів. Логічно можливість універсального сумніву, сама по собі, як теоретична думка, не доводить і не виправдовує виникнення сумніву. Для цього мають бути якісь позитивні причини. Полягання емоційного дискомфорту, спричиненого непослідовністю або незв'язністю наявної інформації, не виникає безпідставно, просто з відчуття суперечності. Логічна цінність сумніву полягає в бажанні усунути його причину, вирішити проблему і знайти відповідь на питання. Сумнів, вважав Шиллер [1, 26], є неодмінною умовою і правилом мислення. Будь-яке дослідження або рішення починається з питання, а питання завжди містить сумнів. Інтелектуальна діяльність стимулюється не впевненістю, не вірою, а сумнівом. Кожна думка зумовлена сумнівом і для того, щоб бути справді правильною, вона має пропонувати рішення або альтернативи для зняття причин, які викликають сумнів. У цьому, другому смислі скептицизм не викликає заперечень тому, що скептичне ставлення не лише не заважає старій вірі і не знецінює думки, що встояли, а й вицлює й зміцнює ті з них, які довели свою цінність і обґрунтованість. Вся розумова діяльність людини спрямована на розв'язання важких, гострих, життєво важливих питань, тому сумнів відіграє таку домінуючу роль у всіх інтелектуальних зверненнях.

Проблема “віри/невіри/сумніву” становила неодмінну тему у філософії класичних прагматистів. Їхнє тлумачення цієї проблеми відображає згоду з багатьма її аспектами, але, водночас, кожне з них містить відзначні риси. Для Пірса ця тема асоціювалася з логікою й універсальністю, властивих математиці [11]. Джеймс розробив теорію підпорядкування логіки людському досвіду, індивідуальному, персональному, не представленому у формах універсального розуму. Він твердив, що всі турботи, що мають значення для людини, врешті-решт торкаються її відповідальності за свою долю [12, 378]. Пірс красномовно доводив, що істина визначається консенсусом дослідників, які вірять у неї. Джеймс захищав унікальність і неподільність індивідуальної особистості. Критерієм прагматизму Джеймса була безкомпромісна віра в право, навіть обов'язок кожної людини серйозно ставитися до свого особистого життєвого досвіду й орієнтувати свої думки, віру і сумнів на нього. У філософії Дьюї людина постає у межах свого часу і місця в біологічному і соціальному контексті. Віра і сумніви, на думку Дьюї, виявляються і вирішуються не в індивідуальній рефлексії, а в суспільних реформах [13]. Для Шиллера сумнів і віра є глибоко особистими переживаннями, завдяки яким людина приходять до усвідомлення істини, яка цікавить і задовольняє її [1, 159]. Вона долає сумнів і знаходить істину, в яку вірить, коли переживає почуття психологічної потреби. Це відчуття є психічним фактом, що характеризує людину. Воно присутнє в її розумі, незалежно від того, усвідомлює це людина чи ні, хоче вона цього, чи ні. Шиллер вважав [1, 115], що людина має максимально використовувати свою волю до віри, оскільки вона є гарантом активності [9, 197], хоча і не позбавляє ризику вчинити помилку. Волю до віри, вважав Шиллер, слід виховувати і корелювати її вияв з волею до знання.

Шиллер визнавав за людиною право формувати свою віру, вирішувати свої сумніви, втілюючи їх на практиці свого досвіду і, у такий спосіб, брати участь у побудові реальності. Не існує насправді ніяких зовнішніх не-людських (non-human) [2, 548] істин, які могли б заборонити або перешкодити людині у виборі віри, потрібної їй в її практиці, як немає у неї жодних способів відхилитися від відповідальності за якість цього вибору. Невірно, що Неодмінність, незбагненна, загадкова і невідворотна, визначає кожний рух і кожну думку людини в нерухомому, незмінному Цілому. Правильним є лише те, що не слід переступати межу Можливого. Реальність не становить остаточно сталого, завершеного світу і той спосіб, у який людина пізнає її, має велике значення. Суттю людського існування є не пасивне визнання тієї реальності, яка її оточує, а постійне використання свого уміння оцінювати

(value-judgment) [1, 145], знаходити, інтерпретувати те, у що вона вірить, перевіряючи свої думки на практиці свого життя.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. *F.C.S. Schiller*. Problems of Belief. – Lnd., 1924.
2. *W. James*. The Principles of Psychology. – Harvard, 1890.
3. Згодом віру почали інтерпретувати як гадане відношення (propositional attitude), розумове полягання, думку, що охоплює як позитивні (belief), так і негативні (doubt) характеристики. Hilary Putnam, Mind, Language and Reality. – Lnd. 1975.
4. *Schiller*. Logic for Use: an Introduction to the Voluntarist Theory of Knowledge. – Lnd., 1930.
5. *Schiller*. Must Philosophers Disagree? and Other Essays in Popular Philosophy. – Lnd., 1934.
6. *F.C.S. Schiller*. Riddles of the Sphinx: a Study in the Philosophy of Evolution. – Lnd., 1891.
7. *Paul Thagart*. What Is Doubt and When Is It Reasonable? – Calgary, 2002.
8. *Ch.S. Pierce*. The Fixation of Belief // Popular Science Monthly. – 12, 1877.
9. *F.C.S. Schiller*. Humanism; Philosophical Essays. – Lnd., 1903.
10. *Henry D. Aiken, William Barret*, Philosophy of the Twentieth Century: An Anthology. – N.-Y., 1962.
11. *Randall R. Dipert*, Two Unjustly Neglected Aspects of C.S. Pierce's Philosophy of Mind. – Buffalo, 1998.
12. *William James*. The Varieties of Religious Experience. – N.-Y., 1902.
13. *J. Dewey*. Reconstruction in Philosophy. – N.-Y., 1920.